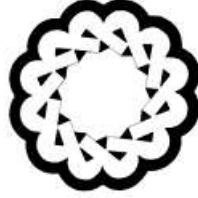

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان
دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد
رشته ی زبان و ادبیات فارسی

تحلیل سبک شناسانه ی غزلیات سنجر کاشانی

استاد راهنما:

دکتر زهرا سید یزدی

استاد مشاور:

دکتر سعید حاتمی

نگارنده:

زهرا شجاع سنگچولی

شهریور ۱۳۹۲

دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
زهره شجاع سنگجولی
با عنوان
تحلیل سبک شناسانه غزلیات سنجر کاشانی

در تاریخ ۱۳۹۲/۶/۲۵ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه بسیار خوب به تصویب نهایی رسید.

استاد	با مرتبه‌ی علمی استادیار	دکتر زهرا سیدیزدی	۱- استاد راهنمای پایان نامه
استاد	با مرتبه‌ی علمی استادیار	دکتر سعید حائمی	۲- استاد مشاور پایان نامه
استاد	با مرتبه‌ی علمی استادیار	دکتر حمید جعفری	۳- استاد داور داخل گروه
استاد	با مرتبه‌ی علمی استادیار	دکتر جلیل شاکری	۴- استاد داور داخل گروه
استاد	با مرتبه‌ی علمی دانشیار	دکتر وحید مظفری	۵- نماینده‌ی تحمیلات تکمیلی

تمامی حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری‌های
حاصل از تحقیق موضوع این پایان‌نامه، متعلق به دانشگاه
ولی‌عصر (عج) رفسنجان است.

پاس از:

خداوند بزرگ که انسان، علم، معرفت و عشق را آفرید.
استاد عزیزم، خانم دکتر سید زودی که با صبر و فروتنی در تمام

مراحل این پژوهش مرایاری رساندند.

استاد گرامتقدرم آقای دکتر حاتمی که، راهنمایی‌های ارزنده
شان، گره‌کشای مشکلاتم بود.

و همه‌ی استادان گروه ادبیات فارسی دانشکده‌ی زبان و

ادبیات فارسی دانشگاه ولی عصر (عج) که افتخار حضور در

کلاسهایشان را داشته‌ام.

تقدیم بہ

دستان مقدّس مادرم، کہ بہ پاکی آب است،
چشمان مہربان پدرم، کہ آئینہ می آفتاب است،
و وجود نازنین، ہمسرو فرزند انم کہ امیدزیستہم در این خاک
است.

چکیده:

در میان انواع نقد و دانش‌های زبانی و ادبی، سبک‌شناسی یکی از راه‌های نقد روش‌مند است که با آگاهی از امکانات این دانش و به دور از تفسیرهای ذوقی و تضادهای شخصی، می‌توانیم متن‌های ادبی از جمله دیوان شاعرانی که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند را مورد بررسی و پژوهش قرار دهیم و به باز تولید نظریه‌ها و ایده‌های جدید سبک‌شناسی بپردازیم، که در این پژوهش با شناخت و آگاهی که از نظریه‌های سبک‌شناسی داشته‌ایم، به گزینش غزل یکی از شاعران بی‌نام و نشان شعر عهد صفوی، یعنی سنجر کاشانی دست زده‌ایم تا سرشت و ریشه اصلی غزل او را شناخته و پیوند شعر او با تاریخ، سنت، رسم و رسوم مردم، بافت اجتماعی حاکم بر زمانه‌ی شاعر را بررسی کنیم، در پایان از حاصل این بررسی سبک‌شناسی به این نتیجه می‌رسیم که غزل‌های سنجر کاشانی تلفیقی از مکتب وقوع و سبک هندی می‌باشد. ویژگی‌ها و مختصات هر دو مکتب را در غزل او غالب می‌بینیم، که این ویژگی، سبک غزل او را به سبکی منحصر به فرد، تبدیل کرده است.

کلید واژه‌ها: سبک‌شناسی، سبک هندی، مکتب وقوع، غزل، سنجر کاشانی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه:	ج
بخش اول: کلیات و تعاریف	۱
۱-۱- بیان مسئله	۳
۱-۲- سوالات پژوهش	۳
۱-۳- هدف های پژوهش:	۴
۱-۳-۱- هدف کلی:	۴
۱-۳-۲- اهداف جزئی:	۴
۱-۴- فرضیه های پژوهش:	۴
۱-۵- اهمیت و ضرورت پژوهش	۴
۱-۶- پیشینه ی پژوهش	۵
۱-۷- روش پژوهش:	۵
۱-۸- روش تجزیه و تحلیل:	۵
۱-۹- جنبه های نو بودن پژوهش	۶
بخش دوم: زندگی و «شرح احوال» سنجر	۷
۱-۱- زندگی نامه و «شرح احوال» سنجر	۹
۱-۲- بستگان و خویشان سنجر	۱۰
۱-۳- ممدوحان سنجر	۱۱
۱-۴- بررسی اوضاع و احوال جامعه ی ادبی در زمان سنجر:	۱۲
بخش سوم: (مبانی نظری پژوهش)	۱۴

عنوان	صفحه
فصل اول	۱۷
۱-۱- تعریف غزل	۱۷
۲-۱- تاریخچه غزل در زبان فارسی	۱۸
۱-۲-۱- غزل تا پایان قرن پنجم:	۱۸
۲-۲-۱- غزل در قرن ششم و ادامه آن در قرن هفتم و هشتم:	۱۸
۳-۲-۱- غزل در عهد صفوی (از اواخر قرن نهم تا اواسط قرن دوازدهم):	۱۹
فصل دوم	۲۰
۱-۲- تعریف سبک	۲۱
۲-۲- تاریخچه سبک:	۲۱
۳-۲- تقسیم‌بندی سبک براساس دیدگاه‌های مختلف	۲۳
۴-۲- عوامل سبک ساز:	۲۳
۵-۲- مکتب وقوع:	۲۴
۶-۲- دو دیدگاه مختلف درباره مکتب وقوع	۲۶
۷-۲- واسوخت:	۲۸
۱-۷-۲- آیا مکتب واسوخت انحرافی از مکتب وقوع به شمار می‌آید یا انشعاب؟	۲۹
۲-۷-۲- سخن پایانی درباره مکتب وقوع:	۳۰
۸-۲- سبک هندی (سبک اصفهانی)	۳۲
۱-۸-۲- شعر این دوره از نظر اندیشه و فکر:	۳۴
۲-۸-۲- ویژگی‌های سبک هندی:	۳۵
بخش چهارم: تحلیل ویژگی‌های مختلف غزلیات سنجر(زبانی، ادبی و فکری)	۳۹
فصل اول	۴۳
ویژگی‌های زبانی غزل سنجر :	۴۳
۱-الرسال المثل	۴۴

صفحه	عنوان
۴۵	۲-۱ استفاده از اصطلاحات عامیانه: .....
۴۶	۳-۱ بازی با الفاظ و واژگان: .....
۴۹	۴-۱ - واژه های ترکی و مغولی .....
۴۹	۵-۱ - نوع کاربرد فعل، قید و شکل های دستوری در غزل سنجر .....
۵۱	۶-۱ - کاربرد قید و گروه های قیدی خاص: .....
۵۲	۷-۱ - ترکیب های تازه: .....
۵۴	۸-۱ - نحو عامیانه و شکل دستوری نابجای کلمه ها و جملات .....
۵۵	۹-۱ - التزام ردیف های دشوار .....
۵۶	۱۰-۱ - تکرار قافیه .....
۵۸	فصل دوم .....
۵۹	۲- ویژگی های ادبی .....
۵۹	۱-۲ تشبیه .....
۶۱	۲-۲ تشبیه گسترده (وجود ادات شرط و وجه شبه): .....
۶۳	۳-۲ ترکیب های اضافی: .....
۶۵	۴-۲ استعاره: .....
۶۷	۵-۲ تشخیص: .....
۶۹	۶-۲ تجنیس (جناس) .....
۷۳	۷-۲ تضاد (طباق): .....
۷۴	۸-۲ ایجاز: .....
۷۵	۹-۲ ایهام: .....
۷۷	۱۰-۲ مضمون سازی: .....
۷۹	۱۱-۲ ضرب المثل ها و کنایات: .....
۸۱	۱۲-۲ موتیف های غزل سنجر: .....
۸۵	۱۳-۲ مراعات نظیر: .....
۸۶	۱۴-۲ تمثیل: .....

صفحه	عنوان
۸۹	فصل سوم
۸۹	۳- ویژگی های فکری
۸۹	۳-۱- سبک غزل های سنجر
۹۱	۳-۲- غزل سنجر از نظر کوتاهی و بلندی (تعداد ابیات):
۹۲	۳-۳- تقلید یا تأثیر از حافظ:
۹۵	۳-۴- سنجر و اندیشه های رندانه
۹۶	۳-۵- آزادمنشی او:
۹۷	۳-۶- پند و اندرز به شیوهی ارسال المثل
۹۸	۳-۷- تضاد در سطح اندیشه ها:
۹۹	۳-۸- وقوع گویی
۱۰۰	۳-۹- واسوخت:
۱۰۱	بخش پنجم: نتیجه گیری
۱۰۲	نتیجه گیری:
۱۰۴	۱-۱- ویژگی های وقوع گرایی (مکتب وقوع) در غزل سنجر:
۱۰۵	۱-۱-۱- نظیره گویی:
۱۰۶	۱-۲- ویژگی هایی که غزل سنجر را به سبک هندی نزدیک کرده است:
۱۰۹	۱-۳- دلایل عدم رغبت خاص و عام به اشعار سنجر:
۱۱۱	فهرست منابع:

پیشگفتار

قبل از تصویب موضوع پایان نامه و پیشنهاد استاد ارجمندم سرکار خانم دکتر سید یزدی من هم شاید مانند خیلی دیگر از دانشجویان، آشنایی با دیوان اشعار شاعر توانا ولی گمنامی به نام «سنجر کاشانی» نداشتم. با پیشنهاد استاد جستجو را برای تهیه ی دیوان این شاعر آغاز نمودم. در کتابفروشی‌ها و کتابخانه رفسنجان، کرمان و حتی تهران نشانی از آن نیافتم. تا عاقبت با مراجعه به سایت کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، نسخه ی PDF دیوان را دریافت کرده و با مطالعه ی چندین غزل آن، علاقه مندی خود را نسبت به بررسی غزلیات این شاعر توانا احساس نمودم.

شاید بتوان یکی از دشواری های این پژوهش را نیز همین ناشناخته بودن این شاعر اعلام نمود، زیرا تمام جستجو ها تنها به یک نام ختم می شد: « دیوان سنجر سروده ی میرمحمد هاشم سنجر کاشانی (۹۸۱-۱۰۲۱ه.ق) تصحیح و تحقیق (حسن عاطفی، عباس بهنیا، ۱۳۸۷).

حال حاصل این کوشش ناچیز در مطالعه‌ی غزلیات این دیوان و تحلیل آن با اطلاعات بدست آمده از منابع مرتبط با موضوع سبک شناسی به همراه راهنمایی های بی‌دریغ استادم، اوراقی است که در قالب این پایان نامه تدوین گردیده است.

در این پژوهش تلاش شده است تا غزلیات سنجر کاشانی به عنوان یکی از غزل سرایان چیره دست و صاحب سبک و توانا که بر جریان غزل مکتب وقوع بسیار اثر گذاشته، اما متأسفانه همواره از انظار پژوهشگران و مخاطبان ادبیات پنهان مانده است، با استناد به شواهد شعری از منظر سبک شناسی توصیفی بررسی و تجزیه و تحلیل شود.

سبک‌شناسی و تحلیل معانی و بیان به منظور کشف ابعاد زیبایی یک شعر، از جمله راه‌های تشخیص، افتراق و اشتراک آثار ادبی و به تبع آن نمایاندن ضعف یا قدرت یک شعر است و ارزش هنری اثر را روشن می‌سازد، هم‌چنین میزان بهره‌گیری از میراث گذشتگان و تأثیرگذاری اثر را بر آیندگان نشان می‌دهد. به گفته‌ی استاد محمود فتوحی: «نقش سبک‌شناسی به مثابه‌ی میانجی دانش‌های زبانی و ادبی و پشتوانه‌ی نقد روش‌مند است، غفلت از امکانات این دانش، مطالعات ادبی را در لغزش‌گاه تفسیرهای ذوقی و قضاوت‌های شخصی در می‌غلطانند.» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۱)

اساس کار در این تحقیق دیوان اشعار میرمحمدهاشم سنجر کاشانی تصحیح آقایان حسن عاطفی و عباس بهنیا می‌باشد.

بخش اول این پایان‌نامه (کلیات پژوهش) شامل بیان مسأله، سؤالات پژوهش، فرضیه‌ها، اهداف کلی و فرعی است.

بخش دوم به معرفی شرح زندگی، آثار، معاصران و ممدوحان او و در ادامه به شرایط اجتماعی و فرهنگی روزگار وی و معاصرانش پرداخته شده است.

بخش سوم که در دو فصل تدوین گردیده است همان مبانی نظری پژوهش می‌باشد، فصل نخست شامل تعریف غزل و تاریخچه‌ی آن در دوره‌های مختلف سبکی می‌باشد. فصل دوم تعریف سبک، معرفی دقیق سبک وقوع و سبک هندی، مشخصات آنها و نمونه‌هایی از اشعار شاعران متعلق به هر دوره را شامل می‌شود.

بخش چهارم که شامل بحث اصلی پژوهش است به تحلیل سبک‌شناسانه‌ی غزلیات سنجر از طریق تفسیر موردی نشانه‌های ادبی، زبانی و فکری می‌پردازد. بدین منظور پس از مطالعه و بررسی دقیق غزلیات سنجر، شواهد شعری مرتبط با گزاره‌های معرفی شده به تفکیک فیش برداری و طبقه‌بندی شده است. سپس این شواهد شعری مورد تجزیه و تحلیل و تفسیر نهایی قرار گرفته است.

بخش پنجم نیز ضمن نتیجه‌گیری مهم‌ترین دستاوردهای آن به اختصار طبقه‌بندی گردیده است

بخش اوّل
کلیات و تعاریف

مبادی تحقیق

۱-۱- بیان مسئله

برای تکمیل مطالعات ادبی و پژوهش در سیر و دگرگونی سبکی هر دوره پس از تصحیح و انتشار دیوان های خطی شاعران نخستین گام بررسی و تحلیل اشعار آنان است. میر محمد هاشم فرزند میر رفیع الدین حیدر معمایی، متخلص به سنجر از شاعران مشهور در دهه نخستین سده یازدهم هجری است وی در سال ۹۸۰ در کاشان ولادت یافت، او در زادگاه خود به کسب دانش پرداخت و بیشتر از دانش و کمالات پدر خود بهره مند شد. از شاعران معروف که معاصر سنجر بوده اند می توان به تقی الدین کاشانی، نظیری نیشابوری، ظهوری ترشیزی، زلالی خوانساری، سحابی استرآبادی و نوعی خبوشانی اشاره کرد. شاعران زیادی چه در زمان زندگی و چه پس از مرگ سنجر از وی در اشعارشان یاد کرده اند. به طور مثال محتشم کاشانی در شعری ضمن ستایش وی سال تولدش را در ابیاتی ذکر کرده است. صائب شاعر توانای عصر صفوی به سخن سنجر توجه دارد و برخی غزلیات وی را استقبال کرده است. سنجر در قصیده به سخن انوری، رشید و طواط و خاقانی و در غزل بیشتر به حافظ توجه داشت. دیوان وی در سال ۱۳۸۷ توسط انتشارات مجلس شورای اسلامی منتشر گردید و تا کنون هیچ تحقیقی درباره ی شعر وی صورت نگرفته است در این پژوهش سعی بر آن است غزلیات وی که قسمت اعظم دیوان را شامل می شود و به نظر استاد صفا بهترین سروده های سنجر غزلیات وی است، تحلیل و بررسی شود.

۱-۲- سوالات پژوهش

جایگاه تشبیه و استعاره، مجاز و دیگر عناصر خیال در غزل سنجر کاشانی کدام است؟
مهم ترین نشانه های مکتب وقوع در غزل سنجر کاشانی کدامند؟

کدام موارد از آرایه های لفظی و کدام موارد از آرایه های معنوی بیش از سایرین در زیبایی غزل سنجر نقش دارند؟

آیا غزلیات سنجر زبان حسب و حال واقعیت است؟
در غزل های سنجر ویژگی های سبک هندی سیطره دارد یا مختصات مکتب وقوع؟

۳-۱- هدف های پژوهش:

۱-۳-۱- هدف کلی :

نقد و تحلیل سبک شناسانه‌ی غزلیات سنجر، با توجه به شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دوره شاعری اوست.

۱-۳-۲- اهداف جزئی:

- ۱- شناساندن یکی از شاعران برجسته اما مغفول مانده در جریان شعر فارسی.
- ۲- بررسی اوضاع هنری قرن دهم و میزان تأثیر هنرمندان آن دوره از گذشته.
- ۳- بررسی سبک شناختی غزلیات مکتب وقوع و سبک هندی
- ۴- تحلیل جایگاه هنری غزل در قرن دهم و تحلیل حس زیبا شناختی ایرانیان
- ۵- بازتاب کیفیت معنا و صورت در شعر شاعران مکتب وقوع و سبک هندی

۴-۱- فرضیه های پژوهش:

به نظر می رسد سنجر شاعری بینابین مکتب وقوع و سبک هندی است، چون نه سادگی مکتب وقوع را دارا می باشد و نه از پختگی سبک هندی در آن خبری هست.
توجه بیشتر منتقدین به زبان و ترکیب های تازه در غزل سنجر، همچنین نقد و تحلیل سبک شناسی شعر او، سبب آشنایی و ماندگاری شعر آن در ذهن مخاطب می گردد.

۱-۵- اهمیت و ضرورت پژوهش

حقیقت این است که بررسی غزلیات سنجر کاشانی برای نمایش ذوق هنری و ادبی ایرانیان و کیفیت داد و ستد ادبی در تاریخ ادبیات فارسی بسیار مفید و ارزشمند است. به ویژه اینکه از منظر تاریخ و ادبیات فارسی اهمیت شاعرانی که حلقه اتصال به فرهنگ ادوار مختلف و بازتاب میزان و سطح ذوق و فرهنگ جامعه ایرانی است کمتر از شاعران برجسته و تاثیر گذار نیست.

این پژوهش می‌کوشد با بازنگری در غزلیات این شاعر مکتب وقوع به طور علمی و عملی به ویژگی‌های سبکی و زبانی آن اشاره کند و نشان دهد چگونه بهره‌مندی از سطوح زبانی و مضامین شاعران گذشته و تلفیق آن با ابداعات خاص شاعر به آفرینش اثری ادبی منجر می‌گردد.

۱-۶- پیشینه‌ی پژوهش

با وجود اینکه دیوان سنجر کاشانی در سال ۱۳۸۷ به همت حسن عاطفی و عباس بهنیا تصحیح شده و انتشارات مجلس شورای اسلامی آن را منتشر کرد، به غیر از توضیحات فشرده و جزئی مصححان تا کنون هیچ پژوهش علمی درباره این اثر و کیفیت ادبی و خصایص هنری شعر سنجر کاشانی انجام نشده است.

۱-۷- روش پژوهش:

در پژوهش حاضر برای دستیابی بهتر و مفیدتر به اطلاعات سعی شده است که از روش اسنادی استفاده شود. در این روش که به مشاهده‌ی غیر مستقیم شهرت دارد، پژوهشگر با مراجعه به منابع و مآخذ نوشتاری و کتابخانه‌ای، اعم از کتاب، مقاله و پایان‌نامه، اطلاعات و داده‌های مورد نیاز را جمع‌آوری می‌کند.

۱-۸- روش تجزیه و تحلیل:

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، مبتنی بر روش تحلیل حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و شامل مراحل زیر است:

- ۱- شناسایی منابع و مدارک موجود
- ۲- یادداشت برداری و گردآوری اطلاعات مورد نیاز
- ۳- طراحی سؤالات پژوهش
- ۴- جستجوی فرضیه‌های مبتنی بر سؤالات در غزلیات سنجر و تهیه‌ی یادداشت‌های مربوط به آن
- ۵- توصیف، تفسیر و تبیین داده‌ها
- ۶- مقایسه و تحلیل
- ۷- نتیجه‌گیری

۹-۱- جنبه‌های نو بودن پژوهش

با توجه به اینکه شاعر برگزیده، جزء شاعران شناخته نشده و گمنام برای دانشجویان و مخاطبان امروزی است و نقد و تحلیل علمی و سبک شناسانه‌های اینگونه اشعار می‌تواند برای آشنا نمودن دانشجویان و علاقه مندان مفید باشد.

بخش دوم
زندگی و «شرح احوال» سنجر

۱-۱- زندگی‌نامه و «شرح احوال» سنجر

میرمحمدهاشم، فرزند میررفیع‌الدین حیدر معمایی، متخلص به سنجر در شعبان سال ۹۸۱ ه.ق در کاشان متولد شد. مولانا محتشم کاشانی از دوستان پدر سنجر بود که سال تولد سنجر و اینکه او اولین فرزند پدرش بود را در قطعه‌ای آورده است. محمدهاشم در زادگاه خود فضایل و کمالات را در محضر استادان به ویژه پدرش آموخت و تا بدان مرتبه‌ای از علم و ادب رسید که خود نیز به ترتیب طالبان شعر و ادب پرداخت از جمله شاگردان او قدری قزوینی می‌باشد. کاشان در روزگار سنجر یکی از مراکز علمی و ادبی ایران بود که طالبان علم و ادب از اطراف به این شهر روی می‌آوردند بزرگانی چون: وحشی بافقی، نظیری نیشابوری، طالب آملی، ملک قمی،... مدت‌ها در این شهر می‌زیسته‌اند

متأسفانه اطلاعات ما درباره زندگی این شاعر خوش‌ذوق زیاد نیست بیشتر اطلاعات ما از روایت‌هایی است که تذکره‌نویسان به صورت پراکنده نوشته‌اند یا از مطالعه در دیوان او به دست می‌آید، اقامت این شاعر مانند دیگر شاعران این دوره در زادگاه خود دیری نپایید و پس از مسافرت‌هایی که به بعضی از نقاط از جمله اصفهان داشت، رهسپار دیار هند گردید، در آنجا در زمره مداحان اکبرشاه پادشاه گورکانی هند قرار گرفت و در شعر و شاعری شهرتی به هم رسانید و خیلی زود آوازه سخن او به اطراف رسید و درباره‌ی آوازه‌ی او می‌توان گفت که نام او پس از مرگش هم بر سر زبان‌ها بود و به مناسبت‌های مختلف از شعر و نام او یاد می‌کرده‌اند و خود شاعر درباره شهرتش در هند می‌گوید

در هند طرز تازه سنجر رواج یافت
می‌زیبیدش که خسرو ملک سخن شود.

با توجه به آنچه از اشعار او برمی‌آید به نظر می‌رسد، که سنجر برای مدتی به دستور اکبرشاه، به زندان می‌افتد و سپس رهایی می‌یابد، وی پس از رهایی از زندان و چندین سفر به دیگر ولایت‌های هند، راهی ایران می‌شود، اما بیماری اسهال که به نظر می‌رسد از زیاده‌روی او در شراب‌خواری نشأت گرفته باشد او را از پا در می‌آورد و سرانجام در سال ۱۰۲۱ ه.ق، در شهر بیجاپور درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد.